

СОТЕРІОЛОГІЧНІ МОТИВИ «НАУКИ В НЕДІЛЮ ПЕРЕД РІЗДВОМ» ЛЕОНТІЯ КАРПОВИЧА

У статті проаналізовано відображення сотеріологічних (пов'язаних із церковним ученням про спасіння) мотивів у проповіді Леонтія Карповича «Наука в неділю перед Різдом». Розглянуто характеристику образу Спасителя-Месії, простежено зв'язок індивідуальної та загальної сотеріології у тексті Карповича, приділено увагу практичним рекомендаціям, які автор дає своїй пастві для того, щоб належно підготуватися до зустрічі свята Різдва.

Ключові слова: проповідь, мотив, образність, сотеріологія, Біблія.

У період кінця XVI – початку XVII ст. подеколи важко провести межу між українською та білоруською літературами. Передовсім, окрім єдиного суспільно-культурного простору, це пов'язано з використанням спільної літературної – т. зв. простої, або руської мови. Тому, говорячи про уродження україно-білоруського помежів'я на Поліссі Леонтія (хресне ім'я – Лонгина) Карповича, ми можемо розглядати його в контексті як білоруської, так і української писемних традицій.

Білоруська дослідниця Любов Левшун детально реконструює життєвий шлях Леонтія Карповича [див.: 3, с. 12–62]. Народився майбутній казнодя на Пінщині орієнтовно 1580 р. у шляхетській родині, що походила, скоріш за все, з київських земель [3, с. 12]. Батько та, можливо, брат Карповича належали до духового стану [3, с. 13]. Припускають, що освіту він здобув в Острозі, хоча, ймовірно, вчився також і у Віленській братській школі [3, с. 15]. Наприкінці XVI ст. Карпович опиняється у Вільні, бере активну участь у діяльності Віленського православного братства, зокрема працює у їхній друкарні. У 1610 р. його запроторюють до в'язниці як видавця, типографа, головного відповідального за випуск у світ «Треноса» Мелетія Смотрицького. На волю Карпович зміг вийти лише через два роки. Стає архімандритом віленського Святодухівського монастиря, очолює місцеву братську школу. У 1615 р. видає у Єв'є дві свої проповіді («Казанье двоє») – на свято Преображення Господнього та на Успіння Богородиці. Завдяки ораторському таланту Карпович здобуває славу «віленського Золотоуста». У 1620 р. його обрано кандидатом на Володимирське і Берестейське єпископство, але Леонтій

Карпович невдовзі помирає, так і не дочекавшись хіротонії.

Окрім двох надрукованих у Єв'є проповідей, авторству Леонтія Карповича приписують польськомовне «Kazanie na pogrzebie kniazia W. W. Galiczuca» та «В недѣлю пред Рождеством Христовым науку» (далі – «Наука»). Сергій Маслов вважає, що «Наука» Карповича меншою мірою опрацьована, ніж видані друком проповіді на Преображення та Успіння; про це свідчить і скромніший обсяг «Науки» порівняно з вищезгаданими казаннями, і те, що вони багатші за змістом та інтертекстуальним наповненням [4, с. 126]. Однак усі три проповіді мають багато спільного, як в образності, так і в авторських стильових перевагах. Імовірно, недостатня «обробка» передріздвяної «Науки» пояснюється тим, що вона не була підготовлена до видання, а зберігалася лише в рукописному варіанті (уперше опублікована Сергієм Масловим у «Записках Українського наукового товариства» у Києві 1908 р. [4, с. 127–141]).

Основна мета «Науки» – підготувати слухачів до свята Різдва. Автор наголошує на тому, що душа вірних має бути ретельно очищена для прийняття радісної звістки про народження Божого Сина. Внутрішнє єство людини Карпович порівнює не лише з домом, господар якого чекає на відвідини «Монарху векуистаго», а й із печорою-яслами, де зволив народитися Ісус. Очевидно, тут автор натякає на неналежний духовний стан християн, які не позбулися нечистих помислів і вчинків, тож змушені запрошувати Спасителя до своїх непідготовлених сердець, «которые суть стайнею бидлячою, вертепом і яслями скотнями» [4, с. 136]. Леонтій Карпович підмічає:

як тепер церковний календар дає змогу спеціально налаштувати своє серце для зустрічі великого свята, так і перед народженням Христа Бог неодноразово прислав до ізраїльського народу своїх вістунів – пророків, царів, патріархів, які сповіщали про майбутній прихід у світ Месії-Помазанця. Цікаво, що в тексті проповіді словосполучення «Месія правдивий» у різних відмінках трапляється аж чотири рази. Звідки саме запозичує цей вислів Леонтій Карпович?

Слово «Месія» увійшло в українську писемну традицію ще в часи Середньовіччя. Наприклад, у Тлумачній Палей, що має виразний антиюдейський характер, ужито словоформу «Машлях», яку автор Палей використовує на позначення Антихриста, що його юдеї останніх віків приймуть за обіцяного помазанця [6; див. також: 2, с. 88]. У книжці сучасника Леонтія Карповича грека Мелетія Пігаса «О христіанском благочестіи к іудеом отвѣтъ», перекладеній на церковнослов'янську мову та опублікованій в 1593 р. Львівським братством, згадка про Месію-Христа з'являється неодноразово [7, арк. 7 нenum. зв., арк. 9 нenum., арк. 23 нenum., арк. 35 нenum. зв., арк. 55 нenum. зв.], адже головне завдання автора – переконати юдеїв, що християнська віра не антагоністична до юдаїзму, а скоріше є його продовженням, виповненням сподівань, які чаяли отці ізраїльського народу протягом століть. Однак самого словосполучення «Месія правдивий» у тексті Пігаса немає. Можна припустити, що повністю цей вислів Леонтій Карпович запозичив із польськомовних джерел. Приміром, у католицькій польськомовній Біблії Якуба Вуєка (1599), знаній у середовищі українських православних авторів [8, с. 59], у поясненні до першого розділу Євангелія від Матея зазначено, що «Ewangelistowie potężnie dowodzą, że Pan Jezus iest prawdziwym Messyasz, potomek Dawidów y Abrahamów» [13, s. 1104]. Подібним чином у збірці постил протестанта Миколая Рея (1557 р.), знаній як поміж католиками, так і православними Речі Посполитої [див.: 11, с. 211], Христа-чудотворця названо «prawy prorok a prawy Mesyasz» [15, l. 80].

На відміну од відомого трактату Йоаникія Галятівського «Месія правдивий», який з'явився у світ 1669 р., приблизно за півстоліття після проповіді Леонтія Карповича, «Наука» за своєю метою не полемічна, хоча і містить деякі прохристиянські докази, а також будується за принципом протиставлення Старого та Нового Завітів, зокрема книги Буття, яка розповідає про гріхопадіння першого Адама, та початку Євангелія від

Матея, у якому йдеться про народження другого Адама, Христа-визволителя від гріховної смерті. У цілому ж, за тональністю, спокійною, неупередженою манерою викладу проповідь віленського красномовця більше нагадує памфлет Мелетія Пігаса, ніж пізніший твір Йоаникія Галятівського. Наприклад, Леонтій Карпович досить виважено називає юдеїв «іновірцями», а їхню ревність у відвідинах синагог навіть ставить за приклад своїй пастві.

«Наука» Леонтія Карповича належить до передмогилянського проповідництва візантійського зразка [див.: 5, с. 13], хоч і містить, на думку Миколи Сумцова, сліди впливу західного латинського казання [10, с. 185]. Наталія Яковенко також згадує ім'я Карповича серед тих проповідників першої половини XVII ст., у творчості яких «наслідування польських взірців... не заторкувало святоотецької традиції екзегетичної гомілетики» [12, с. 211]. Така гомілія має насамперед морально-дидактичне спрямування та орієнтована передовсім на тлумачення Святого Письма. Якщо звернути увагу на те, який фрагмент біблійного тексту читається у православній традиції на неділю перед Різдвом, то причина частого апелювання Леонтія Карповича до образу Месії правдивого стане більш зрозумілою (на кореляцію євангельського читання зі змістом проповіді звернув увагу ще Сергій Маслов [4, с. 122]).

Неділю перед Різдвом також називають неділею святих отців, тобто земних предків Ісуса. Тому в цей день читають перший розділ Євангелія від Матея, зокрема стихи 1–17, у яких викладено Господній родовід від Адама і до Йосифа Обручника. Серед земних предків Ісуса, як відомо, патріархи та царі ізраїльського народу, тобто найшанованіші постаті в давньоєврейській історії. Численні покоління Давидового дому не лише дали людське тіло Господу, а й провіщували своїми словами і вчинками Його славний прихід на землю. Саме тому, звертаючись до теми Різдва, Леонтій Карпович наголошує: Той, хто народився у містечку Вифлеємі від Діви Марії, є справжнім Месією, передбаченим і випроханим у Бога пророками та праведниками Старого Завіту.

Спасіння, яке несе Месія, стає можливим завдяки сходженню Бога-Слова до світу людей. Цей сотеріологічний мотив є одним із визначальних у проповіді Карповича. Недарма думка про те, що Господь «зступи з маєстату слави своєю на тот падол плачу» [4, с. 128] у дещо варійованому вигляді кілька разів повторюється у тексті «Науки».

Можливо, тому-то Христос має у проповіді стільки вельможних титулів («оний Монарха найвышший, оний Пан пребогатый, оний Цар всеми царствующий» [4, с. 138]) – щоб увиразнити за рахунок контрасту мотив кенозисного подвигу Христа, коли сходить «Добро универсально на низкость земную» [4, с. 139]. Показово, що залежно від мети казання віленський проповідник звертає увагу на різні, так би мовити, характеристики Бога: у слові на погреб князя Голіцина, прославляючи мудрість Творця, що виліпив із праху людське тіло, автор називає Господа арифметиком, фізиком і геометром [див.: 14, с. 541].

Спасіння людства для Леонтія Карповича – це нова угода між Господом, Царем над царями, і бунтівливим, неправедним містом. Замість того, щоб покарати ворохобників, «тот Пан можный» смиренно прибуває до них, але наперед присилає своїх прекурсорів, тобто гінців, що несуть радісну новину про спасіння і пробачення переступів. Прекурсори – пророки і патріархи – таким чином стають ніби співучасниками в глобальному плані порятунку людства. Якщо їхній лист є оновленим Заповітом між Творцем і творінням, доброю звісткою, тобто самим Євангелієм, то листоноші – старозавітні провісники – завдяки йому долучаються до євангельської радості, стають частиною новозавітної історії.

Депешею, головною новиною, яку вістуні зачитують своїм слухачам, Карпович називає то взагалі обіцянку про близький прихід Месії, то власне історію про Його народження і Його родовід, викладений у першому розділі Євангелія від Матея.

Любов Левшун звертає увагу на те, що образ Євангелія-депеші в Леонтія Карповича подібний до порівняння Слова Божого з цесаревою чи княжою грамотою, яке трапляється у творчості іншого проповідника з теренів сучасної Білорусі – Кирила Туровського [3, с. 280]. Утім, незалежно від того, наскільки оригінальною є ця метафора, у «Науці» Карповича вона відіграє важливу роль спонування приготувати себе до зустрічі з Христом, оскільки за тиждень, як нагадає Карпович, на свято Різдва, Ісус має знову відродитися в серцях вірян.

Звертаючись до своєї пастви, очевидно, досить шанованої і родовитої публіки, Карпович, сам уроджений шляхтич, закликає не вихвалитися власним походженням: адже те є «причиною ширшою описаня geneologiey Христовой, абысмы так далеце зацности фамилии своей не уфали,

але сами о тоє старалися, абы своими справами и поступками знаменитыми фамилию свою приоздобляти» [4, с. 135]. Цікаво, що використання слова «генеалогія», та ще й написаного латинськими літерами, ніби увиразнює паралелізм перших книг обох Завітів: Євангеліє від Матея починається родоводом (geneologiey) Христа, а книгу Буття, що містить розповідь про походження людства, у польськомовних Бібліях називають Genesis.

На думку Оксани Горкуші, православ'я та католицизм як премодерні моделі засвідчують невіддільність всезагальної та індивідуальної сотеріологій [1, с. 201]. Тому в проповіді Леонтія Карповича загальне спасіння набуває сенсу через індивідуальні практики кожної окремої людини. Приготування душевних ясел для гостини Христа вимагає кропіткої роботи над собою. Передовсім християнин має справді запрогнути зустрічі з Богом: розсилаючи «воздыхание», через «афект» і «прагнене» [4, с. 136], тобто ті самі почуття метафізичного голоду та пожадання, що їх мали старозавітні пророки, патріархи та царі. Отже, Карпович закликає слухачів своєї проповіді до співпереживання, тільки не самому Христу, як це часто бачимо у барокових текстах, особливо пасійної тематики, а земним предкам і предтечам Ісуса, їхньому спраглому очікуванню Месії. Співочікування Христа, за Леонтієм Карповичем, опісля має неодмінно перейти у співрадість через його прихід на землю: «Хто бы не тѣшилс я и не веселилс я, слышечи тую вѣсть пожданую?» [4, с. 132] Адже циклічність церковного року щоразу дає змогу вірянам відчутти себе причетними до подій сакральної історії: «Што там на он час, тоє ж власне и тепер дѣтс я... На каждый рок памятка преславного Рождества Христова обновлется» [4, с. 132]. Щоб відчутти у собі радість сучасників Христа, які тішилися появою обіцяного Месії, Карпович радить вдатися до сили своєї уяви: «Нехай теды собѣ каждый з нас на умѣ своем и на сердцу то имагинует, же если бы за того вѣку был, которого Христос, Спас наш, подлѣты народитися рачил... абы ся не утѣшил?» [4, с. 132]. Таким чином, подібно до українських авторів могилянської доби, Карпович апелює до емоцій своїх реципієнтів, щоб підготувати їх до зустрічі свята, але прагне викликати не зворушення і жаль з приводу страждань Христа, а торжество на честь Його народження, прямо вказуючи, що для цього необхідно залучити процес уяви.

Інші обов'язкові умови для зустрічі Спасителя – сповідь та щире покаяння, пролиття сліз за свої гріхи та налаштування всіх своїх думок на нематеріальні речі, аби його слухачі «умысл свой приспособили, а от земных вещей отдалили» [4, с. 139], а також оздоблення вертепу своєї душі трьома «добродѣтелями, то ест постом, молитвами, милостынею» [4, с. 140].

Але всі потуги людини вийти з темряви гріха будуть намарними без променів Божої благодаті. Тому порятунок людства зображено в проповіді Карповича також через метафорику світила: «мысленное» сонце-Христос «лучами благоразумия своего просвѣщает» [4, с. 133] темну земну юдоль. Сотеріологічний задум Господа Леонтій Карпович описує як своєрідне просвітлення та обожнення людської природи, беручи за приклад Пресвяту Діву Марію: «Церкев святая, мысленное небо, мает на собѣ мысленное слонце – Христа Спаса, облюбенца своего; мает и луну, то ест пресвятую и преблагословенную Богородицу, которая свѣлость от того мысленного слонца приняла, а затым и сама в слонце се претворила» [4, с. 133].

Вертикаль взаємодії Творця з людьми (сходження Ісуса на землю для того, щоб повернути людину до колишньої слави і піднести її в небеса), що простежується у тексті «Слова», ілюструє погляди Карповича на Божий задум спасіння. При цьому небо для проповідника – не тільки Царство Боже, блаженства в позагробному житті: Леонтій Карпович називає «одушевленним» небом християнську церкву, а отже, сходження догори нерозривно пов'язане для нього із перебуванням вірних у складі містичного церковного тіла. В основі розгорнутої метафори «мысленного» неба лежить переконаність у тому, що індивідуальне спасіння можливе лише у лоні церкви. Держателем істинного, незаплямованого ересями вчення є для Карповича рідне йому православ'я. Тому представлена у тексті сотеріологічна проблематика цілком вписується у загальний полемічний дискурс автора, який більш помітний у його друківаних проповідях на свята Преображення Христове та Успіння Богородиці, хоча подеколи простежується й у «Слові». Не випадково Мелетій

Смотрицький, згадуючи про заслуги вже покійного проповідника у «Казанѣ на честный погреб... Леонтія Карповича» звертає увагу на те, що про апологетичну діяльність отця Леонтія на захист православної церкви і «самым іновѣрцем не ест невѣдомо» [9, арк. 20 нenum.], адже вона спрямовувалася на те, щоб виводити розпорошену паству «з людов отступных, з земель еретицких и халуг схісматицких» [9, арк. 20 нenum. зв.].

Назагал «Наука» вирізняється експресивністю стилю, що характерне для всієї гомілетичної творчості Карповича. До впізнаваних авторських риторичних прийомів належать повтори, зокрема анафора («послал прекурсоров, послал слуг своих, послал пророков» [4, с. 128]), використання синонімів, коли одне слово ніби підсилюється близьким за змістом відповідником («милое и сличное» [4, с. 130], «помсту и каране» [4, с. 131] тощо). Помітним є постійний контакт з аудиторією, наприклад, звертання і запитання до пастви. У тексті проповіді можна знайти образи, які увійдуть у широкий вжиток в українських барокових текстах – це згадка про Христа-пелікана, що рятує власною кров'ю своїх дітей, і образ суєтного, швидкоплинного ярмарку життя. Оригінальним, схожим на концепт, є порівняння старозавітних пророків із кораблями, які переправляють іншим дорогоцінні плоди, однак самі мають задовольнятися лише їхніми пахощами.

Загалом, багата яскравою образністю, експресивна й виважена водночас, «Наука» Леонтія Карповича відображає його погляди на сотеріологічну проблематику. Порятунок, як загальний, так і індивідуальний, стає можливим тільки завдяки Христу – справжньому Месії, про прихід якого свідчили старозавітні праведники, його земні предки. Вони, мов гінці, несуть благу новину всьому світу, про примирення Бога з грішниками, про незвичайне смирення Царя над царями та його візитацію – сходження з небес до людей і до серця кожного, хто на нього чекає зосібна. Просвітлення душ, індивідуальне приготування до зустрічі з Богом – ось до чого закликає Карпович реципієнтів своєї проповіді.

Список літератури

1. Горкуша О. Тематичне поле конфесійного богослов'я України. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 174–210.
2. Грищенко А. И. Прямые лексические заимствования из древнееврейского языка в средневековой славяно-русской книжности. *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы III Международной научной конференции (Екатеринбург, 7–11 сентября 2015 г.)*. Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2015. С. 87–90.
3. Левшун Л. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. Минск : Экономпресс, 2001. 285, [3] с.

4. Маслов С. Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом. *Записки Українського наукового товариства в Києві* / ред. комітет М. Грушевський, В. Перетц. – Київ : З друкарні Першої київської друкарської спілки, 1908. Кн. 2. С. 117–141.
5. Матушек О. Ю. Воскресіння Христове у проповідях Лазаря Барановича. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 176 : Філологічні науки. 2015. С. 13–17.
6. Палея толковая. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/Biblia/palej-tolkovaja/1>.
7. Пігас Мелетій. О христіанском благочестіи к іудеом отвѣт. Львів : Друкарня Львівського братства, 1593. [58] арк.
8. Сімович В. Спроби перекладів Святого Письма у творах Й. Галлятовського. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1930. Т. ХСІХ, ч. 2. С. 51–80.
9. Смотрицький Мелетій. Казане на честный погреб... Леонтія Карповича. Вільно : Друкарня братства, 1620. [28] арк.
10. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галлятовский (К истории южно-русской литературы XVII в.). *Киевская старина*. 1884. Т. VIII, февраль. С. 183–204.
11. Франко І. Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1981. Т. 32 : Літературно-критичні праці (1899–1901). С. 207–370.
12. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанкія Галлятовського. Київ : Лаурис ; Критика, 2017. 704 с.
13. Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu, według łacinskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski język z nowu z pilnością przełożone. Kraków : W Drukarni Łazarowej, 1599. [38], 1479, [58] s.
14. Nowak A. Z. Wiecznotrwały pożytek ze śmiertelnego ciała w refleksji prawosławnych kaznodziejów w Rzeczypospolitej XVII wieku. *Slavica Wratislaviensia*. 2011. T. 153. S. 539–546.
15. Rej M. Świętych słow a spraw Panskich ... Kroynika albo Postilla. Kraków : Ie. K. M. Typograph Maciej Wierzbęta imprimował, 1571. [14], 356, [2] l.

O. Maksymchuk

SOTERIOLOGICAL MOTIFS IN LEONTII KARPOVYCH'S PREACHING ON THE SUNDAY BEFORE CHRISTMAS

In the paper, the depiction of soteriological motifs in Leontii Karpovych's Preaching on the Sunday before Christmas are considered. The image of Jesus as the true Messiah that developed in the Preaching is analyzed. The phrase itself – the true Messiah – was possibly adopted from some Polish sources, perhaps, from the Jakub Wujek Bible. One of the main ideas of the Preaching is to show connections between righteous man from the Old Testament and Jesus Christ who is their direct descendant. In the text of the Preaching, patriarchs, kings and prophets are compared to the messengers of the rich and powerful king; they are sent to inform his people of the king's arrival. Their good news is about the forgiveness of sins and God's plan for the salvation of humankind. In this way, the preacher describes an approach to the Christmas holiday and motivates his congregation to prepare their hearts for greeting the King of kings. Thus, believers ought to be ready for hosting the important Guest who will be present in the stable of their souls, which must be properly cleansed. The celebration of Christmas enables Christians to participate in the events of sacred history. According to Karpovych, using their imagination helps believers to meet with the newborn divine Baby and to share the joyfulness with those who celebrated the Messiah's coming in ancient Israel. This propensity for compassion is an efficient mechanism for listeners/readers of the sermon to open their hearts and become closer to Jesus the Savior.

Karpovych constantly emphasizes that the Lord descends from the Kingdom of Heaven to raise sinners to the heights of paradise. This vertical up-and-down movement represents the preacher's view on the soteriological "strategy" of God. However, redemption is possible only in the womb of the true Church, which is compared to a sky illuminated by the spiritual light of Christ. Moreover, God needs people's attempts to rid themselves of their moral impurity; this is why Karpovych prompts believers to repent their sins, to confess and to do good works, practicing prayer, fasting, and almsgiving.

Keywords: sermon, motif, imagery, soteriology, Bible.

Матеріал надійшов 19.06.2018